

AUGUST NA PERYFERIACH PAMIĘCI. INTERPRETACJE WYBRANYCH NUMIZMATÓW
DOTYCZĄCYCH PIERWSZEGO CESARZA

ANNA ANZORGE-POTRZEBOWSKA

ABSTRACT: (August on the Periphery of Memory. Interpretations of Selected Coins Relating to the First Emperor): This paper deals with the reading of selected posthumous images of Augustus depicted on coins, and how opting for a particular identification changes the overtones of how the emperor is remembered. The analysis is based on coins from Philippi.

KEYWORDS: August, Philippi, provincial coinage

SŁOWA KLUCZOWE: August, Filippi, mennictwo prowincjonalne

Na historię Augusta składa się, oprócz jego poczynań i (auto)prezentacji za życia, także i przekazywanie pamięci o nim po jego śmierci. Starożytni, selekcyjnie motywując upamiętniające cesarza, budowali jego nowy wizerunek – czy też może trafniej oddając wielotorowość ujęć – wizerunki. Oprócz cesarza i starożytnych w tej wizerunkowej sztafecie wzięły udział także i kolejne pokolenia badaczy, które mają za cel usystematyzowanie obrazu Augusta w historii. Pracę naukowców w opisanym zakresie zarówno uatrakcyjniamy, jak i utrudniamy różnorodne możliwości nie tylko interpretacji, ale i identyfikacji poszczególnych elementów wykorzystywanych źródeł. Problem ten dobrze ilustruje analiza materiału numizmatycznego z Filippi upamiętniającego Augusta¹. Co dokładnie chciał przedstawić emitent? Trudno to bezsprzecznie osądzić nawet na poziomie określenia składowych wyobrażeń wybitych na numizmatach.

Monety będące podstawą niniejszego studium pojawiały się niejednokrotnie w opracowaniach naukowych: klasyczną i niezmiennie inspirującą pracą jest publikacja Paula Collarta z 1937 r.², dająca wgląd do historii Filippi konstruowanej na bazie bogatego materiału źródłowego, w tym numizmatów; twórcze wykorzystanie rzeczonych monet dla rekonstrukcji starożytnej rzeczywistości można przypisać także Sophi Kremydi-Sicilianou³. Mennictwo Filippi, w tym również to analizowane w mojej pracy, jako główny przedmiot badań stało się tematem dwóch niedawno wydanych studiów. Za najnowszym opracowaniem stoi Katerina Chryssanthaki-Nagle⁴. Badaczka dokonała przeglądu numizmatów wybijanych na terenie miasta od czasów jego powstania aż po jego funkcjonowanie w obrębie państwa rzymskiego. W swojej pracy częściowo

¹ Materiał będący podstawą analizy: *RPC* I 1653–1655, II 343–345, III 659–666, IV.1; numery tymczasowe – 4259, 9119, 9401.

² Collart 1937.

³ Kremydi–Sicilianou 2005.

⁴ Chryssanthaki–Nagle 2022.

uwzględniła dyskusję prowadzoną wokół konkretnych typów monet. Z punktu widzenia zakresu mojego artykułu najważniejszą pracą jest artykuł Szymona Jellonka poświęcony mennictwu Filippi produkowanemu w czasach rzymskiego panowania nad miastem⁵. Autor skupia się na sensie przekazu monet, również w kontekście relacji Rzym – prowincja, a także przedstawia dyskusyjne identyfikacje różnych elementów poszczególnych numizmatów. Realizowany przez S. Jellonka zamysł, jakim jest zaprezentowanie numizmatów Filippi jako ciekawego, nietypowego przykładu mennictwa prowincjonalnego warunkuje inne niż w mojej pracy rozłożenie akcentów. W moim artykule poszerzam listę możliwych identyfikacji poszczególnych elementów omawianych numizmatów, a tym samym sensów w nich się kryjących, organizując całość wywodu wokół tworzenia pośmiertnego wizerunku Augusta. Zaprezentowana w niniejszym studium analiza monet z Filippi upamiętniających pierwszego rzymskiego cesarza skupia się na powiązaniach elementów przedstawionych na numizmatach z historią kolonii, a także, co odróżnia moją pracę, analizuje utrwalone w mennictwie różnych okresów i obszarów schematy.

Główny motyw

Bazą źródłową rozważań są brązy Filippi, wzorowane na monetach wybijanych jeszcze za panowania Augusta⁶ (27 r. p.n.e. – 14 r. n.e.⁷), a po pewnych zmianach w ikonografii i legendach dystrybuowane w czasach rządów Klaudiusza⁸ (41–54 r.), Nerona⁹ (54–68 r.), Wespazjana (69–79 r.), Tytusa (79–81 r.), Domicjana¹⁰ (81–96 r.), Trajana¹¹ (98–117 r.), Hadriana¹² (117–138 r.), Antonina Piusa¹³ (138–161 r.), Marka Aureliusza¹⁴ (161–180 r.) oraz Kommodusa¹⁵ (180–192 r.). Awersy w sposób jednoznaczny odnosiły się do władcy panującego w Imperium w momencie wybicia danej monety. Rewersy w przypadku numizmatów upamiętniających zmarłego Augusta zostały opatrzone nazwą miasta nawiązującą do julijsko-augustowskich początków kolonii (abrewiacje nazwy *Colonia Iulia Augusta Philippensis* w dwóch wersjach zmieniających kolejność fraz *IVL* i *AVG*). Brązy przedstawiały monument – dwie postacie utożsamiane z Augustem i Juliuszem Cezarem lub czasem z geniuszem. Figury ustawiono na bazie, na której w większości przypadków znajduje się inskrypcja wskazująca na ubóstwionego Augusta. Kompozycję rewersu

⁵ Jellonek 2017.

⁶ *RPC* I 1650.

⁷ W tym miejscu i dalej: daty sprawowania samodzielnych rządów.

⁸ *RPC* I 1653, 1654.

⁹ *RPC* I 1655.

¹⁰ *RPC* II 343A, 343B, 343C (z wizerunkiem Tytusa), 344 (z wizerunkiem Domicjana). Samodzielne rządy Domicjana: *RPC* II 345, 345A–C.

¹¹ *RPC* III 659–663.

¹² *RPC* III 664, 665, 665A, 666.

¹³ *RPC* IV.1 9401 (tymczasowy numer).

¹⁴ *RPC* IV.1 9119 (tymczasowy numer).

¹⁵ *RPC* IV.1 4259 (tymczasowy numer).

zazwyczaj uzupełniają dodatkowe bryły umieszczone po bokach bazy ze statuami. Monety wybite za życia Augusta od tych wyemitowanych po jego śmierci odróżnia brak napisu na bazie posągu oraz legendy na rewersie odnoszącej się do nazwy Filippi (w jej miejscu pojawia się odniesienie do Augusta jako syna ubóstwionego Juliusza Cezara oraz boskiego Juliusza Cezara – *AVG DIVI F; DIVO IVL*). Wzmiankowany motyw widoczny na numizmatach wybijanych w Filippi stał się dominantą mennictwa tego miasta w I i II w. n.e. Stanowi to ciekawą przeciwagę dla treści produkowanych przez większość pozostałych mennic prowincjonalnych, raczej okazjonalnie wypuszczających emisje w bezpośredni sposób upamiętniające Augusta¹⁶.

Ryc. 1. Rewers wybitego za rządów Augusta pierwowzoru monet z Filippi upamiętniających pierwszego cesarza. RPC I 1650. American Numismatic Society, 1944.100.10663, <http://numismatics.org/collection/1944.100.10663> (CC BY-NC 4.0).

Ryc. 2. Przykład brązów wybijanych w Filippi honorujących Augusta. RPC I 1653. American Numismatic Society, 1944.100.10665, <http://numismatics.org/collection/1944.100.10665> (CC 1.0).

¹⁶ Calomino 2015, 58–59, 64–67.

„Bitwa” o Filippi

Każdy z elementów wspomnianych numizmatów zasługuje na uwagę. Ich analiza oraz identyfikacja nie pozostaje wszak obojętna dla interpretacji postaci Augusta w mennictwie Filippi omawianego okresu. Niejako przed nawias należy jednak wyciągnąć jedną stałą – powiązania pierwszego princepsa z historią miasta. Pod Filippi w 42 r. p.n.e. rozegrała się decydująca bitwa pomiędzy mścicielami Juliusza Cezara a jego zabójcami, zwycięska dla tych pierwszych. W pobliżu miejsca walk, na bazie dawnego macedońskiego ośrodka, założono nową rzymską kolonię z myślą o uczczeniu wygranej, jak również mając na względzie konieczność odwdzięczenia się weteranom, którzy mieli osiąść w Filippi. Najpierw miasto rozwijało się pod auspicjami Marka Antoniusza jako *Colonia Victrix Philippensis*, a po rozłamie w obozie triumwirów i pokonaniu Marka Antoniusza przez młodego Cezara, ten ostatni z czasem rozszerzył prawa mieszkańców Filippi oraz przemianował ośrodek na *Colonia Augusta Iulia Philippensis*. Tym ruchem odcięto powiązania z Markiem Antoniuszem i podkreślono związki miasta z *gens Iulia* i samym Augustem¹⁷. Mówiąc o postaciach ważnych dla historii Filippi warto wymienić również Juliusza Cezara: jego to pomszczono podczas bitwy rozgrywającej się nieopodal, a w świetle utrwalonego w wiele lat później przekazu – ukazanie się jego boskiej postaci miało przyczynić się do przerażenia Gajusza Kasjusza i tym samym, po części, wygranej obozu młodego Cezara¹⁸. Warto zauważyć, że pojawienie się odniesienia do Juliusza Cezara w mennictwie Filippi było uzasadnione nie tylko „merytorycznie”, ale i politycznie. Wydaje się to być podsumowaniem walki prowadzonej za pośrednictwem treści numizmatów pomiędzy młodym Cezarem a Markiem Antoniuszem, która po części realizowała się w łączeniu ich własnych postaci z figurą Juliusza Cezara¹⁹.

Wydarzenia z 42 r. p.n.e. weszły do kanonu historycznego²⁰, przynajmniej do tego tworzono go przez starożytnych pisarzy i poetów²¹. Antyczne opisy i nawiązania do wydarzeń spod Filippi, uaktualnione w swoim wydźwięku o zwycięstwo adoptowanego syna Cezara odniesione nad Markiem Antoniuszem, nie należały do rzadkości. Jeszcze wiele lat później bywały podręcznym sposobem datacji innych sytuacji²². Samo jednak Filippi, za pośrednictwem numizmatów, budowało swo-

¹⁷ Brélaz 2018, 19–36.

¹⁸ Val. Max. I 8.8.

¹⁹ Por. Newman 1990; Rowan 2020.

²⁰ Szpociński 2014, 303–306: „Kanon historyczny to zbiór zdarzeń (...), postaci (...) oraz artefaktów (...), które jakoby zdarzyły się w przeszłości i o których wiedza jest obowiązująca w określonych zbiorowościach (wspólnotach, grupach społecznych)”.

²¹ Do bitwy pod Filippi w o wiele mniejszym stopniu nawiązywały inne źródła historyczne. Poza monetami, o których wspominają kolejne wiersze tekstu głównego, wymienić można tu jeszcze *Res Gestae Divi Augusti*, czy świątynię Marsa Ultora, koncepcję której łączy się zgodnie z tradycją z bitwą pod Filippi.

²² Wybrane opisy walk, odwołania historyczne i nawiązania poetyckie: RGD 2; Vell. Pat. II 70–86; Hor. *Carm.* III 4.25–28; Val. Max. I 8.8.; Luc. I 680, VI 581, VII 591, VIII 870; Suet. *Aug.* 9, 10, 13, 22, 29, 91, 96; App. *BC* IV 105–138; Plu *Caes.* 69, *Brut.* 36–38; D.C. XLVII 35–49; Eutr. VII 3. Przykład datacji za pośrednictwem odwołania się do bitwy pod Filippi: Tac. *Ann.* III 76; Suet. *Tib.* 5. Por. Bormann 1995, 68–84; Citroni 2000.

ją tożsamość poniekąd w opozycji do źródeł narracyjnych. Monety tej kolonii pomijają bezpośrednie odwołania do motywu słynnej bitwy²³, chyba że za delikatne nawiązanie uznamy uniwersalne odniesienia do zwycięstwa²⁴. Tych ostatnich można dopatrywać się na przykład w bocznych bryłach wyobrażonych na wspomianej już monecie z czasów Augusta²⁵, identyfikowanych jako ołtarze honorujące wygraną, czy w militarnym stroju (zapewne) Augusta²⁶. W mennictwie Filippi nie ma także odniesień do przedrzymskich początków miasta. Dodatkowo, w I i II w. n.e. brak w miejscowym mennictwie śladów po powstaniu pierwszej rzymskiej kolonii powiązanej z Markiem Antoniuszem²⁷. Filippi akcentowało swoją lojalność wobec Augusta, a potem pamięć o pierwszym princepsie, pomijało w mennictwie odniesienia do historii chwalebnej, ale „skażonej” postacią Marka Antoniusza, którą w kontekście samej bitwy pod Filippi niemożliwym było przedstawić negatywnie, a którą trudno było zaprezentować jako bohatera, zważywszy na konflikt z Augustem. Marek Antoniusz, mimo wygranej pod Filippi, przegrał walkę o Filippi.

„Peryferia” wyobrażeń rewersowych

Opis elementów ikonografii monet z Filippi wypada rozpocząć od mniej kłopotliwych „peryferii” numizmatów. W znacznej części przypadków w dolnym pasie rewersu widoczne są trzy prostokątne bryły²⁸. Największą z nich, w prawie każdym egzemplarzu środkową, utożsamia się z bazą posągu, na której stoją dwie statuy. Za taką identyfikacją przemawia inskrypcja widoczna na bryle. Legenda otaczająca monument na numizmacie wybitym w czasie rządów Augusta może być pewną wskazówką sugerującą ufundowanie obiektu dla Juliusza Cezara (forma *DIVO IVL*) przez jego adoptowanego syna (*AVG DIVI F*). Jednakże, biorąc pod uwagę zdarzające się pomyłki w projektach stempli widoczne w mennictwie Filippi²⁹, niepewną formę rozwiniętego skrótu odnoszącego się do Augusta oraz to, że na emisjach wybijanych za rządów kolejnych władców ginie wzmianka o Juliuszu Cezarze, trudno uznać zaprezentowany pomysł za pewnik. Ponadto dane archeologiczne nie potwierdzają istnienia monumentu przedstawionego na numizmacie. Wśród bogatego, katalogowanego i szczegółowo analizowanego zbioru odkryć w Filippi można co prawda szu-

²³ Por. numizmaty wybite w Nikopolis, w pobliżu miejsca bitwy pod Akcjum – *RPC* III 578, *RPC* IV.1, 4227 (numer tymczasowy). Na rewersach widoczne jest nawiązanie do bitwy stoczonyj pomiędzy siłami młodego Cezara a Marka Antoniusza. Odniesienie do wydarzeń historycznych było tu łatwiejsze – nie przywodziło na myśl momentów chwały Marka Antoniusza, czy sojuszu pomiędzy późniejszymi wrogami. Zob. Calomino 2012.

²⁴ Por. Kremydi–Sicilianou 2002.

²⁵ Por. *RPC* I 1650.

²⁶ Poza wzmiankowanym typem, por. także bardziej wyszukana, acz krytykowaną koncepcję Konrada Krafta symbolicznych nawiązań na numizmatach do zwycięstwa pod Filippi – opracowanie: Balbuza 2017, 4–5.

²⁷ Takie odwołania widoczne były przed pokonaniem Marka Antoniusza (dla przykładu: *RPC* I 1646).

²⁸ Identyfikacja elementów numizmatów, o ile nie zaznaczono inaczej, odnosi się do opisu zawartego w cytowanych katalogach.

²⁹ *RPC* IV.1 4259 – numer tymczasowy.

kać wytłumaczeń innych niż samoczynne zniszczenie w toku dziejów³⁰. Na jednej z dedykacji odnalezionych w Filippi pozostały ślady, które można próbować łączyć z celowym zasłanianiem napisu *DIVI AVG*, być może w związku z chęcią zatarcia pamiątek po czasach przed panowaniem chrześcijaństwa³¹. Choć mało prawdopodobne wydaje się długotrwałe budowanie swoistego emblematu miasta wokół nieistniejącego posągu, nie można wykluczyć takiej możliwości. Historii znane są przypadki zaprezentowania na monetach niezrealizowanych budowli³². Ważny wtedy jest sam komunikat o chęci uhonorowania konkretnej postaci, czy też sama idea stojąca za danym obiektem.

Na monetach upamiętniających zmarłego pierwszego cesarza na, jak już wspomniano, bazie widnieje napis *DIVVS AVG* (zdarza się błąd niezakłócający sensu wyrażenia³³ i brak napisu³⁴, co być może wynika z zatarcia monety w trakcie użytkowania). Inskrypcja jednoznacznie wskazuje, że jedna z postaci przedstawionych na rewersie to ubóstwiony August. Na pierwowzorze opisywanych numizmatów wybitym w czasach panowania pierwszego princepsa zamiast inskrypcji głoszącej boskość Augusta, znajduje się napis wskazujący na władcę jako syna ubóstwionego Juliusza Cezara oraz na boskiego Cezara (*AVG DIVI F; DIVO IVL*)³⁵. Jest to przykład zmiany rozłożenia akcentów w polityce pamięci historycznej obserwowany w przypadku Filippi – od czasów Klaudiusza, a w przypadku mennictwa imperialnego i po części również prowincjonalnego – już od Tyberiusza (14–37 r.). Być może figura Augusta stała się lepszym nośnikiem i lepiej realizowała rzymskie ideały czy legitymizowała status władcy. W przypadku Filippi nie można jednak wykluczyć odniesień do Augusta pojawiających się w związku ze wspomnianą już historią miasta.

W dolnym pasie rewersu, oprócz bazy, na wielu egzemplarzach można znaleźć dwa prostokątne elementy³⁶. W innych przypadkach (numizmaty wybite za panowania Flawiuszów³⁷, Antonina Piusa³⁸, Marka Aureliusza³⁹ oraz Kommodusa⁴⁰) obserwuje się jedną, dłuższą podstawę, bez dodatkowych elementów po bokach, lub dwie bryły zamiast trzech, z czego jedna pozostaje bazą, na której znajdują się postacie. Niektóre z tych oboczności wynikają zapewne ze stanu zachowania monety lub błędu podczas produkcji numizmatów. W przypadku egzemplarzy pochodzących z okresu panowania Flawiuszów zakłada się nawet, że pomimo braku wyraźnie zarysowanych

³⁰ Dla przykładu: Sève, Weber 2012, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021; Sève, Weber, Biard 2018; Brélaz 2014.

³¹ Brélaz 2014, 191–193.

³² Fishwick 1984.

³³ *RPC* IV.1 4259 (tymczasowy numer) – *DIVS* (sic!) *AVG*.

³⁴ Dla przykładu: *RPC* II 343C.

³⁵ *RPC* I 1650.

³⁶ Zgodnie z opisem katalogowym dla: *RPC* I 1655, II 343A, 343B, 343C, 344, 345, 345A–C.

³⁷ *RPC* II 343B, 343C, 344, 345C.

³⁸ *RPC* IV.1 9401 (tymczasowy numer).

³⁹ *RPC* IV.1 9119 (tymczasowy numer).

⁴⁰ *RPC* IV.1 4259 (tymczasowy numer).

trzech brył – to właśnie z taką ich liczbą mamy do czynienia. Bardziej wymowne są zmiany dostrzegalne na numizmatach powstałych w czasach ostatnich Antoninów. Na rewersach monet z wizerunkami Antonina Piusa oraz Marka Aureliusza na awersie, oprócz bazy dostrzega się tylko jedną bryłę umieszczoną z boku. Jednakże ze względu na stan zachowania tych numizmatów, można by spodziewać się istnienia trzech brył, podobnie jak było to w przypadku pierwowzoru wybitego dla Augusta. Warto jednak zauważyć, że dostrzeżenie w wyobrażeniach rewersów zarysu dwóch, a nie trzech prostokątnych elementów zmienia w opiniach autorów katalogu⁴¹ tożsamość pokazanych figur. Temu jednak poświęcę uwagę nieco dalej, w tym miejscu wskazując jedynie jeszcze na monetę wybitą za rządów Kommodusa. Na rewersie pozostawiono tylko jedną bazę, rezygnując z bocznych brył. W miejscu zwyczajowego położenia obu skrajnych brył są jednak widoczne dwie kropki, być może symbolicznie oddające opisywane elementy widoczne na monetach wybijanych w innych okresach⁴².

Autorzy opisów katalogowych niekiedy skłaniają się ku temu, że skrajne przedmioty umieszczone w dolnym pasie, również są bazami posągu, razem ze środkową częścią wchodzi w skład kompozycji monumentu⁴³. Gdyby pozostać przy zdaniu, że postument składał się z kilku części, niejasne pozostaje znaczenie pustych cokołów. Trudno przypuszczać, aby ceną przestrzeń monety zmarnotrawić na zbędne, nie wnoszące nic do przekazu elementy. Identyfikowanie dwóch brył towarzyszących środkowej bazie posągu jako części postumentu utrudnia ich górna część – na niektórych egzemplarzach można dostrzec szczerunkowo zachowane dodatkowe elementy⁴⁴. Ponadto bryły te przypominają elementy wyobrażone na monecie wybitej podczas rządów Klaudiusza opatrzonej legendą *VIC AVG* a przedstawiającej według niektórych dwa dość prymitywnie wyobrażone modiusy⁴⁵. Opowiedzenie się za tą wersją wymagałoby łączenia rzeczywistości Filippi z dobrobytem, zasobnością, brakiem kłopotów aprowizacyjnych. Jednakże dwa modiusy na jednym rewersie, to sytuacja raczej niespotykana w mennictwie, należy więc ten pomysł odrzucić⁴⁶.

⁴¹ *RPC* I 1650, *RPC* IV.1 9119 (numer tymczasowy).

⁴² Jellonek 2017, 55. Dobrze zachowany egzemplarz z widocznymi opisywanymi szczegółami: British Museum (1958,0304.92) https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1958-0304-92 (dostęp 15.01.2023 r.).

⁴³ *RPC* II 343A, 343B, 343C, 344, 345, 345A, 345B, 345C. Jellonek 2017, 55.

⁴⁴ *RPC* I 1654. Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin 18234172,

<https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18234172> (dostęp 15.01.2023r.); *RPC* I 1655, Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG 153, 14 March 2009, lot 8636 (por. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/1655>, dostęp 15.01.2023 r.).

⁴⁵ *RPC* I 1652. Podobieństwo widać np. w przypadku egzemplarzy: *RPC* I 1654, Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, 18234172, <https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18234172>; *RPC* I 1655, Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG 153, 14 March 2009, lot 8636 (por. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/1655>, dostęp 15.01.2023 r.).

⁴⁶ Identyfikacja brył jako modiusy bądź ołtarze: Chrissyantaki–Nagle 2022, 121.

Ryc. 3. Rewers z monety z Filippi z trzema bryłami w dolnej części monety. Widoczne dodatkowe elementy u góry bocznych brył. RPC I 1654. Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, 18234172, <https://ikmk.smb.museum/object?lang=en&id=18234172> (CC BY-NC-SA).

Ryc. 4 Jeden ze sposób przedstawiania ołtarzy na monecie z *Colonia Patricia*. RIC I Augustus 54A, American Numismatic Society, 1937.158.409, <http://numismatics.org/collection/1937.158.409> (CC 1.0).

Ryc. 5 Rewers monety z Filippi przedstawiający przedmioty utożsamiane z modiusami. RPC I 1652. American Numismatic Society, 1944.100.10662, <http://numismatics.org/collection/1944.100.10662> (CC BY-NC-4.0).

Ryc. 6. Numizmat z Perinthus w Tracji, przedstawiający modius. RPC III 725, American Numismatic Society, 1944.100.16402, <http://numismatics.org/collection/1944.100.16402> (CC BY-NC 4.0).

AUGUST NA PERYFERIACH PAMIĘCI

Częstokroć wspomniane boczne bryły uznawane są one za ołtarze⁴⁷. Trzeba przyznać, że takie zdublowane ujęcie należy do rzadkości. W mennictwie prowincjonalnym istnieją jedynie pojedyncze przypadki występowania dwóch ołtarzy⁴⁸, ale takie rozwiązania numizmatyczne nie pochodzą z tego samego okresu co pierwsze emisje z Filippi z czasów rzymskich, ponadto powstały w innych rejonach Imperium. Niemniej stanowią dowód możliwości wprowadzenia podobnej treści na numizmaty. Proporcje posągów oraz bocznych brył z dolnego pasa monety nie sugerują, aby były to monumentalne ołtarze na kształt *Ara Pacis*. Najprawdopodobniej były to zatem małe bryły, być może związane ze zwycięstwem pod Filippi⁴⁹. Taką identyfikację wzmacniają emisje pochodzące z innych kolonii⁵⁰. Co ciekawe, nawet jeśli autorzy katalogów numizmatycznych nie są zgodni co do identyfikacji dwóch bocznych brył towarzyszących bazie posągu, w przypadku gdy zamiast dwóch skrajnych elementów na monecie pozostaje tylko jeden z nich – wtedy utożsamia się go tylko z ołtarzem. Takie ujęcie wydaje się być dobrą ilustracją roli skojarzeń utrwalanych przez doświadczenie pracy z materiałem numizmatycznym oraz konsekwencji identyfikacji przez analogię do znanych wyobrażeń⁵¹.

Istnieje też możliwość, że każda z brył to *bomos* – forma pomiędzy bazą/platformą a ołtarzem mogąca pełnić każdą z tych funkcji, charakterystyczna zwłaszcza dla Azji Mniejszej, lecz przez to również dla innych rejonów świata grecko-rzymskiego⁵². Upatrywanie w bocznych bryłach *bomosów* wpisywałoby się w tezę o różnorodności kulturowej Filippi – zdominowanej politycznie przez Rzym, jednak nie pozbawionej elementów pochodzących z innych kultur.

Dramatis personae

Pora przejść z „peryferii” do „centrum” rewersu. Na bazie posągu, której towarzyszą ołtarze lub *bomosy*, stoją dwie męskie postacie. Lewa została wyobrażona w zbroi. Ciężar ciała opiera na lewej nodze, unosi prawą dłoń, lewą natomiast najprawdopodobniej trzyma na mieczu. Na numizmacie, na którym oprócz bazy posągu w dolnym pasie rewersu zauważalna jest jeszcze tylko jedna boczna bryła utożsamiana z ołtarzem, autor opisu katalogowego domyśla się patery

⁴⁷ *RPC* I 1650, 1653, 1654, III 659–665, 665A, 666, IV.1 9119 (tymczasowy numer). Por. wygląd z np. *RPC* I 196, *RIC* I Augustus 54A. Za taką identyfikacją opowiadają się również: Chryssanthaki–Nagle 2022, 117 (choć pojawia się kwestia baz monumentu, rozwijana jest koncepcja mówiąca o ołtarzach; identyfikacja za: Collart 1937, 247). Por. Cline 2013, 21–44, 113–117. Na monetach, na których widać wyłącznie jedną boczną bryłę, pozostając w kręgu skojarzeń związanych z ołtarzem, w geście jednej z postaci upatruje się składania ofiary (*RIC* IV.1 9401), co koresponduje ze znanym schematem, w którym obok ołtarza znajduje się człowiek.

⁴⁸ Być może *RPC* I 4087A (por. Butcher 2011, 77); *RPC* IV.2 11519 (tymczasowy numer).

⁴⁹ Chryssantaki–Nagle 2022, 117 (identyfikacja za: Collart 1937, 241).

⁵⁰ Por. Kremydi–Sicilianou 2002.

⁵¹ Dla przykładu *RPC* I 1258.

⁵² Coulton 2005.

w unoszonej dłoni⁵³. Patera współgra tematycznie z ołtarzem. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę wszystkie monety z Filippi realizujące opisywany motyw – taka identyfikacja stoi z nimi w sprzeczności. Zakładając, do czego się skłaniam, że wszystkie opisywane tu monety z Filippi przedstawiają jedną i tę samą scenę, należy poszukać innego wytłumaczenia wspomnianego gestu. Układ ręki i postawa nasuwa skojarzenia z *adlocutio*⁵⁴, wystąpieniem cesarza z pozdrowieniem, odezwą najczęściej kierowanymi do wojska. Niemniej brakuje innych typowych elementów przedstawianych razem z tym gestem – publiczności, przedstawicieli armii. Upatrując w zaprezentowanych monetach z Filippi sceny *adlocutio* należałoby stwierdzić, że jest to dość nietypowe ujęcie.

Ryc. 7. Scena *adlocutio*. RIC III Marcus Aurelius 974, Kunsthistorisches Museum Wien, Münzkabinett, RÖ 89592, <https://www.ikmk.at/object?lang=en&id=ID2408&view=rs>, (CC-BYNC-SA).

Ryc. 8. *Adlocutio* w todze. RIC I Nero 135, American Numismatic Society, 1995.11.1559, <http://numismatics.org/collection/1995.11.1559>, (CC 1.0).

⁵³ *RPC* IV.1. 9119 (tymczasowy numer).

⁵⁴ Por. Jellonek 2017, 52.

AUGUST NA PERYFERIACH PAMIĘCI

Wydaje się, że gest, który wykonuje postać znajdująca się z lewej strony należy raczej identyfikować jako *dextra elata* – oznakę władzy, pozycji cesarza, mogącą być groźbą, napomnieniem, a zarazem (lub przede wszystkim) wyrazem obdarzania bezpieczeństwem i pokojem. W określonych przypadkach *dextra elata* w połączeniu z koroną promienistą, czy ewidentnymi powiązaniem władcy z ideą bóstw solarnych, można odbierać jako gest solarny, przybliżający postać cesarza do statusu bóstwa, zbawcy świata⁵⁵. Niezależnie jednak od tego, czy uniesioną prawicę odbierzemy jako element *adlocutio* czy *dextra elata*, to gest ten, w połączeniu ze strojem wojskowym każe upatrywać w postaci silnego władcy wchodzącego w interakcje z poddanymi.

Druga z postaci wyobrażonych na numizmacie, stojąca po prawej, przybiera postawę podobną do tej, w jakiej przedstawiono pierwszą figurę. Postać z prawej nosi togę. Udrapowanie tkaniny zasłaniającej biodra i przewieszanej przez lewe ramię, przywodzi na myśl raczej strój bóstw (lub ludzi przedstawianych w stylizowany na bóstwo sposób) niż którąkolwiek z rzymskich tog używanych w życiu publicznym⁵⁶.

Ryc. 9. Juliusz Cezar przedstawiony w konwencji bóstwa (z lewej) i August w todzie charakterystycznej dla udziału w życiu publicznym. RIC I Augustus 415, American Numismatic Society, 1944.100.38345, <http://numismatics.org/collection/1944.100.38345>, (CC 1.0).

Postać stojąca z prawej wysoko unosi prawicę. Wydaje się, że tego gestu nie należy wiązać z *adlocutio* nie tylko ze względów wyłożonych podczas opisu postaci znajdującej się z lewej. Strój noszony przez postać ukazaną z prawej nie jest domyślnym, czytelnym elementem sceny *adlocutio*. W mennictwie postać przybierająca pozę charakterystyczną dla *adlocutio* występowała w zbroi lub w todzie charakterystycznej dla sytuacji z życia publicznego⁵⁷. Prawdopodobniejsze jest

⁵⁵ Kluczek 2013.

⁵⁶ Kleiner, Kleiner 1980–1981; Vout 1996.

⁵⁷ RIC I Caligula 48, RIC I Nero 135.

przyznanie, że postać z prawej powieliła gest lewej figury, można by zatem mówić o wystąpieniu *dextra elata*. Gest figury stojącej z prawej zwykle się jednak identyfikować jako wieńczenie postaci znajdującej się po lewej⁵⁸. Na dostępnych egzemplarzach trudno dopatrzeć się jednak jakiegokolwiek przedmiotu w dłoni postaci wieńczącej, czy chociażby śladów po nim. Za gestem wieńczenia przemawia głównie postawa postaci oraz układ obu figur charakterystyczny dla sceny wieńczenia dobrze znany z mennictwa prowincjonalnego i imperialnego utrwalany przez wieki⁵⁹. Zazwyczaj prawa postać należąca do świata bóstw czy abstrakcji wyróżniała osobę znajdującą się po prawej, najczęściej władcę⁶⁰. Stan zachowania monet nie pozwala stwierdzić, czy na głowie mężczyzny w zbroi mógł znajdować się jakiś przedmiot nałożony przez postać stojącą po prawej tuż przed „uchwyceniem” sceny⁶¹. Jedynie na brązie wybitym w czasie panowania Kommodusa mamy do czynienia być może z koroną promienistą spoczywającą na skroniach postaci przedstawionej z lewej, noszącej strój wojskowy⁶². Nawet jeśli na głowie władcy rzeczywiście była korona promienista, niestety nie ma pewności, czy jest to innowacja czasów Kommodusa, czy podobne ujęcia zdarzały się wcześniej, bądź czy korona promienista wyparła jakieś inne nakrycie głowy jak na przykład *corona laureata* – częsty, uniwersalny symbol zwycięstwa⁶³. Jeżeli założyć obecność jakiegoś znaczącego przedmiotu na głowie postaci ukazanej z lewej, gest „wieńczenia” traci nieco na swojej czytelności. Możliwe jest także coś pośredniego – wskazywanie jednej postaci na drugą, desygnowanie. Opowiadając się za taką opcją, należałoby stwierdzić, że wykonywany gest byłby dość oryginalny nie w swoim znaczeniu, ale w formie (zazwyczaj wraz z przedstawieniem gestu powinien zostać wyobrażony jakiś element dodatkowy na przykład *corona laureata*).

Wydaje się zatem, że zostajemy z trzema możliwościami identyfikacji gestu: jest to wieńczenie albo *dextra elata* lub wskazywanie. Zakładając drugą z opcji należałoby stwierdzić, że dwie postacie uchwycone na monumencie są równorzędne, obie panują, czuwają, obejmują opieką mieszkańców Filippi. Skłaniając się ku opcji z wieńczeniem czy wskazywaniem należy podkreślić, że pomiędzy dwiema postaciami buduje się inna relacja. Centralną postacią sceny pozostaje postać wieńczona. Gest kierowany w jej stronę legitymizuje jej cechy, osiągnięcia, prerogaty-

⁵⁸ Chryssantaki–Nagle 2022, 117.

⁵⁹ Wieńczenie siedzącej postaci (*RIC VI Cyzicus 2*); scena triumfu (*RPC VI, 986* – numer tymczasowy; *RIC I Augustus 143*), wieńczenie z dwóch stron (*RPC IV.2, 2945* – numer tymczasowy), wieńczenie dwóch postaci (*RIC IV Geta 184*), wieńczenie trofeum (*RIC III Commodus 254*).

⁶⁰ Przykłady wyjątków: rzadszego układu z zamianą stron (*RIC VII Sirmium 47*), wieńczenia pomiędzy dwoma postaciami należącymi do sfery *sacrum* (*RPC VIII, wstępne ID 21056*). Odrębnie też należy potraktować monetę przedstawiającą Augusta stojącego z prawej „wieńczącego” lub wskazującego na *sidus Iulium* nad Juliuszem Cezarem (*RIC I Augustus 415*).

⁶¹ Możliwy przypadek ukazania sceny tuż po uwieńczeniu/koronowaniu/desygnacji: *RIC I Gaius/Caligula 59*.

⁶² *RPC IV.1 4259* (tymczasowy numer). Bibliothèque nationale de France: ark:/12148/btv1b8590850f, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8590850f#> dostęp 15.01.2023 r.).

⁶³ Inne możliwości: Jellonek 2017, 53.

wy, które utożsamia postać wieńcząca (dla przykładu: wieńcząca cesarza *Victoria* może wskazywać na zwycięstwo władcy lub bliskie zwycięstwu przymioty).

Mając na uwadze możliwe znaczenia wszystkich elementów rewersów numizmatów można przejść do próby identyfikacji przedstawionych postaci. W tym miejscu warto sięgnąć do pierwowzoru brązów upamiętniających Augusta. Tylko na nich widnieje pomocny napis – *DIVO IVL*. Napis z lewej strony odnosiłby się do postaci z lewej noszącej zbroję i wskazywał na Augusta, inskrypcja z prawej opisywałaby figurę z prawej stylizowaną na bóstwo i wskazywałaby na Juliusza Cezara. Oczywiście nie zawsze legenda jest literalnym opisem zaprezentowanej na monecie postaci czy sceny, bywa, że poszerza znaczenie wyobrażenia⁶⁴. Ponadto zdarza się, że kolejność słów w legendzie czy ich położenie względem prezentowanego elementu nie idzie w parze z tożsamością przedstawianych postaci⁶⁵. Te wyjątki nie przekreślają możliwości korzystania z dostrzeganego powiązania legendy z figurami, wzmagają jedynie ostrożność i wymagają dodatkowych argumentów. Na identyfikowanie prawej postaci z ubóstwionym Cezarem pozwala również jego ubiór stylizowany na bóstwo, co współgrało ze statusem boskiego Juliusza. Chociaż w mennictwie prowincjonalnym wcześniej niż imperialnym można dostrzec elementy heroizujące postać żyjącego władcy, tak w tym przypadku, przy jednoznacznie wskazanym ubóstwieniu oraz zdominowaniu mennictwa Filippi przez wpływy rzymskiej kultury, przedstawienie właśnie Juliusza Cezara w kanonie zarezerwowanym głównie dla bóstw wydaje się bardziej prawdopodobne. Militarne atrybuty drugiej postaci przedstawionej na numizmacie – Augusta – także dają się uzasadnić jej statusem, jak również związkami princepsa z Filippi. Wyobrażenie w formie *statua loricata* podkreślało jego władzę, prawdopodobnie też wzmocniało skojarzenia ze zwycięstwem pod Filippi, trafiałyby do mieszkańców Filippi, których losy spletały się z wojskiem. Obecność Juliusza Cezara podkreślałaby boską opiekę, poparcie, legitymizowałaby władzę Augusta, przypominała o militarnym zwycięstwie odniesionym nad zabójcami dyktatora. W przypadku przypisania Juliuszowi Cezarowi gestu *destra elata* – jego obecność wskazywałaby na wspólną pieczęć nad Filippi. Upamiętnienie Juliusza Cezara podkreślałoby także *pietas* Augusta.

Identyfikacja postaci na monetach wybitych w Filippi za rządów Augusta wpływa na odczytywanie numizmatów powstałych po śmierci tegoż cesarza. Pozostaje jednak pytanie, czy skojarzenia z Juliuszem Cezarem przetrwały pomimo braku bezpośredniego wskazania na jego osobę. Jeśli uznać Augusta i Juliusza Cezara za ważne postacie swoistego mitu założycielskiego, pamięć o dyktatorze mogła tu przetrwać. Wzmocnieniem obecności Juliusza Cezara w świadomości mieszkańców Filippi byłby zapewne pomnik, którego istnienie mogłyby sugerować omawiane mo-

⁶⁴ Kluczek 2021, 78–82.

⁶⁵ Jaskrawy przykład: monety z Romą i Augustem (*RIC I Claudius* 120).

nety⁶⁶. Należy także stwierdzić, że nawet na tle obserwowanego w Filippi kultu Augusta, jego rodziny czy następców, pamięć o Juliuszu Cezarze jest uchwytana, przynajmniej jeszcze w I w. n.e.⁶⁷.

Wątpliwości w zakresie rozpoznawalności Juliusza Cezara widoczne są zwłaszcza w przypadku monet wybitych w wiele lat po pierwowzorze. W opisie katalogowym można się spotkać nawet z identyfikacją postaci stojącej po prawej jako *Genius Populi Romani*⁶⁸, choć brakuje charakterystycznych atrybutów. Jeśli dostrzeżemy w prawej figurze geniusza, automatycznie zawęża się pula możliwych gestów wykonywanych przez tę postać zawęża się pula możliwych gestów wykonywanych przepisie katalogowym można się spotkać z osobą. Jeśli uznać Augustusa w tym przypadku Augustusa. Główny sens dla postaci Augustusa nie zmieniałyby się nawet, gdyby zamiast *Genius Populi Romani* widzieć geniusza kolonii⁶⁹, podobnego do tego, który zamiast Tyche⁷⁰ mógł funkcjonować w mennictwie Patras⁷¹. Opowiedzenie się za konkretnym geniuszem wymuszałoby jednak podjęcie rozważań dotyczących manifestowania tożsamości kolonii, jej relacji z Rzymem. Identyfikowanie prawej postaci z geniuszem wymagałoby również przyjęcia założenia o popadnięciu z zapomnienie postaci Juliusza Cezara czy jego związków z Filippi, przy jednoczesnym wzroście roli kultu geniuszów. W tym miejscu warto zauważyć, że w późniejszym mennictwie Filippi, powstałym w czasach Galliena (260—268 r.), na monetach pojawiła się Tyche⁷², jakby w kontrze do występującego wcześniej kultu geniusza⁷³. Głównym argumentem przemawiającym przeciwko utożsamianiu prawej postaci z geniuszem jest jednak nieoczywistość wyobrażenia. Warto zauważyć, że dość nietypowe byłoby zaprezentowanie obu postaci nietypowe było z geniuszem jest jednak nieoczywistość wyobrażenia. Jeśli uznać Augustusa i Julizastanawiający jest brak atrybutów charakterystycznych dla geniuszy. Gdyby uznać, że brak atrybutów postaci przedstawionej na numizmacie z prawej strony nie wyklucza utożsamienia z nią któregoś z geniuszów, niewiele stałoby na przeszkodzie, aby widzieć w niej któreś z bóstw tradycyjnych lub nowych, jakim był na przykład *Mercurius Augusti*, którego kult był obserwowany w Filippi⁷⁴. Byłaby to niezwykle śmiała identyfikacja. Rozstrzygnięcie zarysowanej tu kwestii tożsamości prawej postaci być może przyniosłoby odnalezienie monet, na których lepiej widoczna byłaby twarz statuy i można byłoby dostrzec na niej brodę. W przypadku bardzo podobnych do brązów z Filippi

⁶⁶ Olszewski 2016, 174–181.

⁶⁷ Hellerman 2005, 80–87, zwłaszcza 82.

⁶⁸ *RPC* IV.1 4259 (numer tymczasowy).

⁶⁹ Potwierdzona obecność kultu geniusza w Filippi, por. Hellerman 2005, 93.

⁷⁰ Dla przykładu: *RPC* III 2908. Przyjmując taką optykę, scena z Filippi adaptowałaby wyobrażenia dobrze znane z mennictwa prowincjonalnego, w których władca jest wieńczony przez Tyche.

⁷¹ Dla przykładu: *RPC* I 1258.

⁷² Możliwość zapoznania się z fotografiami monet: Chryssantaki–Nagle 2022, 122.

⁷³ Por. przypis 66.

⁷⁴ Ogerau 2018, 92; por. Fishwick 1990, 446–454.

AUGUST NA PERYFERIACH PAMIĘCI

emisji z Amfipolis, dostrzegane przez niektórych ślady zarostu od razu przekreśliły możliwość utożsamiania postaci z Juliuszem Cezarem, wzmacniając tym samym argumentację przemawiającą za tym, że mamy do czynienia z wyobrażeniem geniusza. Warto zauważyć jednak, że obecność zarostu w przypadku monet z Amfipolis jest dyskusyjna⁷⁵, a w przypadku numizmatów z Filippi – nieweryfikowalna z uwagi na stan zachowania znanych egzemplarzy.

W postaci umieszczone z prawej można by widzieć Augusta przy założeniu, że w pamięci zatarło się znaczenie pierwowzoru monet wybitych w czasach pierwszego cesarza. Strój byłby dopasowany do jego boskiego statusu, choć należy przyznać, że takie heroizujące ujęcie należało by do rzadkości, ponieważ pośmiertne przedstawienia całej postaci Augusta⁷⁶ ukazywały go głównie w typie *statua loricata*⁷⁷ albo w siedzącego w todze⁷⁸, ewentualnie w scenie upamiętniającej założenie kolonii⁷⁹. Przyjmując, że pod postacią przedstawioną z prawej strony kryłby się August, figurę wyobrażoną z lewej należałoby utożsamiać z władcą zaprezentowanym na awersie, którego popierałby, legitymizował August. Taka interpretacja byłaby możliwa chyba jedynie w całkowitym oderwaniu od pierwotnego wydzwiku ewentualnego pomnika w Filippi, czy pamięci o roli Augusta i Juliusza Cezara w dziejach kolonii. Sprawdzałyby się jednak w przypadku odbiorców treści numizmatów nieosadzonych w kontekście Filippi.

Jak nietrudno zauważyć, różne są możliwości identyfikacji elementów i znaczenia numizmatów z Filippi. Ustalanie istoty konkretnych elementów zależeć będzie z sobą i warunkuje nawzajem. Na uwagę zasługuje również fakt, że numizmaty mogły krążyć po Imperium, trafiać do użytkowników nie zawsze zaznajomionych z kontekstem w pełni zrozumiałym w miejscu wybita monety, a mogących odbierać przedstawioną ikonografię poprzez znane lokalnie schematy.

Biorąc pod uwagę wszystkie zmienne, pozostaje jedynie zarysować ledwie prawdopodobny obraz Augusta w mennictwie Filippi tworzonym po śmierci cesarza. To, co wydaje się wspólne dla wszelkich interpretacji, to boski status princepsa i jego rola w kształtowaniu tożsamości kolonii i wskazywaniu jej lojalności względem Rzymu. Postać Augusta wyparła realne początki miasta i okazała się ważniejsza i atrakcyjniejsza niż postać Juliusza Cezara – wydaje się to być doskonałym przykładem dynamiki polityki pamięci historycznej⁸⁰. Jeśli utożsamiać figurę w stroju woj-

⁷⁵ RPC I 1627, 1628. Jelonek 2017, 54.

⁷⁶ Por. Calomino 2015, 60–61.

⁷⁷ Zwłaszcza na numizmatach z posągiem władcy w świątyni na przykład RPC I Claudius 2221.

⁷⁸ Dla przykładu: RPC I 963.

⁷⁹ RPC III 2805.

⁸⁰ Malczewska-Pawelec, Pawelec 2011, 18: „Mówiąc o polityce pamięci historycznej, mamy na myśli zabiegi podejmowane przez przedstawicieli władzy na rzecz intencjonalnego modelowania zbiorowej pamięci historycznej oraz sprawowania nad nią kontroli; innymi słowy, władania nią w celu realizowania określonych celów ideologicznych oraz politycznych (najczęściej związanych z szeroko rozumianym zamiarem legitymizowania tejże władzy i wspierane-

skowym z Augustem, a tę drugą z Juliuszem Cezarem, co wydaje się najbardziej prawdopodobne, można widzieć (może również widział tak odbiorca monety) w cesarzu zwycięskiego dowódcę uosabiającego siłę militarną, patronującego Filippi, nie odległego lecz związanego z miastem, a dodatkowo wspieranego i naznaczonego na władcę przez boskiego Juliusza Cezara.

Bibliografia

Wykaz skrótów

RPC = Burnett A., Amandry M. et al., *The Roman Provincial Coinage*, I—X, London-Paris, 1992–.

RIC = Mattingly H. Sydenham E. et al., *The Roman Imperial Coinage*, I—X, London, 1926–2020.

Literatura przedmiotu

Balbuza K., 2017: *IMP XV/SICIL – The Debate Over the Augustus Golden Quaternio of Pompeii*, [w:] *Augustus from Republic to Empire*, red. G. Bąkowska-Czerner, J. Bodzek, Kraków, 1–11.

Bormann L., 1995: *Philippi — Stadt und Christengemeinde zur Zeit des Paulus*, Leiden–New York–Köln.

Brélaz C., 2014: *Corpus des inscriptions grecques et latines de Philippes. Tome II: La colonie romaine, Partie 1: La vie publique de la colonie. Études Épigraphiques*, École française d’Athènes, Paris.

Brélaz C., 2018: *Philippes, colonie romaine d’Orient: Recherches d’histoire institutionnelle et sociale*, Athènes.

Brélaz C., 2022: *Thracian, Greek, or Roman? Ethnic and Social Identities of Worshippers (and Gods) in Roman Philippi*, [w:] *Philippi, From Colonia Augusta to Communitas Christiana 68–89*, red. S.J. Friesen, M. Lycounas, D.N. Schowalter, Leiden–Boston, 68–89.

Butcher K., 2011: *Miscellaneous Provincials*, „The Numismatic Chronicle” 171, 75–79.

Calomino D., 2012: *Actia Nicopolis. Coinage, Currency and Civic Identity (27BC – AD268)*, [w:] *The City and the Coin in the Ancient and Early Medieval Worlds*, red. F.L. Sanchez, Oxford, 103–115.

Calomino D., 2015: *Emperor or God? The Posthumous Commemoration of Augustus in Rome and the Provinces*, „The Numismatic Chronicle” 175, 57–82.

go przez nią porządku społecznego). W praktyce zabiegi takie przybierają zwykle postać świadomego kreowania, przekształcania i dekonstruowania określonych miejsc pamięci”. W przypadku historii starożytnej, w tym i kwestii wymazania z historii Filippi Marka Antoniusza oraz wyciszania upamiętniania Juliusza Cezara na korzyść Augusta, można wymieniać dostrzegane zmiany opisu wydarzeń trafiające do szerszych grup. Trudno jednak mówić tu o rzeczywistej skali oddziaływania i wpływu na mieszkańców Imperium.

- Chryssantaki–Nagle K., 2022: *Numismatic History of Philippi: From the Greek City-State to the Roman Colony*, [w:] *Philippi, From Colonia Augusta to Communitas Christiana 68–89*, red. S.J. Friesen, M. Lycounas, D.N. Schowalter, Leiden–Boston, 108–124.
- Citroni M., 2002: *The Memory of Philippi in Horace and the Interpretation of Epistle 1.20.23*, „The Classical Journal” 96.1, 27–56.
- Cline L.K., 2013: *Altars and Empire: Studies in Roman Altars and Divine Kingship (c.300 B.C . A.D. 96)*, Austin.
- Collart P., 1937: *Philippes. Ville de Macédoine: depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris.
- Coulton J.J., 2005: *Pedestals as 'Altars' in Roman Asia Minor*, „Anatolian Studies” 55, 127–157.
- Fishwick D., 1984: *Coins as Evidence. Some Phantom Temples*, „Echos du monde classique: Classical Views” 28.2, 263–270.
- Fishwick D., 2015: *Augustan Gods*, [w:] *Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire – Part 2.1.*, red. D. Fishwick, Leiden, 446–454.
- Hellerman J., 2005: *Reconstructing Honor in Roman Philippi: Carmen Christi as Cursus Pudorum*, Cambridge.
- Kleiner D.E.E., Kleiner F.S., 1980–1981: *Early Roman Togate Statuary*, „Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma” 87, 125–133.
- Kluczek A.A., 2013: *Władca i inni – mowa gestów w Imperium Romanum (I–III w.)*. Wybrane zagadnienia, [w:] *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, red. R. Kulesza, J. Rzepka, M. Stępień, E. Szabat, M. Daszuta, Warszawa, 355–369.
- Kluczek A.A., 2021: *Ex nummis historia. Szkice o obrazach numizmatycznych w badaniach nad dziejami starożytnego Rzymu*, Katowice.
- Kremydi-Sicilianou S., 2002: *Victoria Augusta on Macedonian Coins. Remarks on Dating and Interpretation*, „Tekmeria” 7, 63–84.
- Kremydi-Sicilianou S., 2005: *'Belonging' to Rome, 'Remaining' Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia*, [w:] *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, red. Ch. Howgego, H. Volker, A. Burnett, Oxford, 95–106.
- Jellonek S., 2017: *The Coins of Philippi: an Example of Colonial Coinage*, [w:] *Pecunia Omnes Vincit. The Coins as an Evidence Of Propaganda, Reorganization and Forgery*, red. B. Zając, A. Jurkiewicz, P. Koczwar. S. Jellonek, Kraków 2017, 51–60.
- Malczewska-Pawelec D., Pawelec T., 2011: *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków.

- Marshall B.A., 1997: *Libertas Populi: the Introduction of Secret Ballot at Rome and its Depiction on Coinage*, „Antichthon” 31, 54–73.
- Ogereau, J.M., 2018: *The Social Constituency and Membership of the First Christian Groups at Philippi: A Literary and Epigraphic Survey*, [w:] *The First Urban Churches. 4. Roman Philippi*, red. J.R. Harrison, L.L. Welborn, Atlanta, 79–122.
- Olszewski L., 2016: *Cezar w Rzymie Augusta: co mogą zdziałać posągi?*, [w:] *August i Rzym: Pamięć, rytuały i praktyki życia codziennego*, red. L. Olszewski, P. Sawiński, A. Ziółkowski, Poznań, 153–182.
- Newman R., 1990: *A Dialogue of Power in the Coinage of Anthony and Octavian (44—30 B.C)*, „American Journal of Numismatics” 2, 37–63.
- Ogden D., 2009: *Alexander, Scipio and Octavian: Serpent-Siring in Macedon and Rome*, „Syllecta Classica” 20.1, 31–52.
- Palagia O., 2018: *Visualising the Gods in Macedonia*, „Pharos” 22.1, 73–98.
- Rowan C., 2020: *Money, Media and Cultural Memory under Augustus*, [w:] *Coins of the Roman Revolution, 49 BC – AD 14. Evidence without Hindsight*, red. A. Powell, A. Burnett, Wales, 175–192.
- Szpociński A., 2014: *Kanon historyczny*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Trąba, Łódź, 303–306.
- Sève M., Weber P., 2012: *Guide du forum de Philippes. Sites et monuments 18*, Paris.
- Sève M. Weber P., 2017: *Varia Philippica*, „Bulletin de correspondance hellénique” 141.2.
- Sève M. Weber P., 2018: *Varia Philippica*, „Bulletin de correspondance hellénique” 142.2.
- Sève M., Weber P., Biard G., 2018: *Philippes. Forum 2018: notice archéologique*, „Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger” [online], DOI: <https://doi.org/10.4000/baefe.4449>.
- Sève M., Weber P., Biard G., 2020: *Philippes. Forum 2020: notice archéologique*, „Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger” [online], DOI: <https://doi.org/10.4000/baefe.5088>.
- Sève M., Weber P., Biard G., 2021: *Philippes. Forum 2021: notice archéologique*, „Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger” [online], DOI: <https://doi.org/10.4000/baefe.4400>.
- Sève M., Weber P., Biard G., 2019: *Philippes. Forum 2019: notice archéologique*, „Bulletin archéologique des Écoles françaises à l'étranger” [online], DOI: <https://doi.org/10.4000/baefe.4454>.
- Tsalampouni E.K., 2022: *Non-Romans in the Roman Colony of Philippi and Their Hybrid Identities: The Case of the Thracian Population*, [w:] *Philippi, From Colonia Augusta*

AUGUST NA PERYFERIACH PAMIĘCI

to Communitas Christiana 68—89, red. S.J. Friesen, M. Lycounas, D.N. Schowalter,
Leiden–Boston, 90–107.

Vout C., 1996: *The Myth of the Toga: Understanding the History of Roman Dress*, „Greece
and Rome” 43.2, 204–220.

Anna Anzorge-Potrzebowska
Uniwersytet Śląski w Katowicach
anna.anzorge@us.edu.pl
ORCID 0000-0002-9980-2411